

Федорова О.В. Екологічна культура як професійна цінність духовного світу особистості / О.В. Федорова, Л.П. Добровольська // Духовний світ особистості майбутнього педагога в умовах екологізації культурно-освітнього простору: Монографія / [Добровольська Л.П., Третякова І.С., Федорова О.В. та ін., за заг. ред. Зарицької В.В.] – Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 188 с. – С.92-106

Олена Федорова, Лариса Добровольська

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК ПРОФЕСІЙНА ЦІННІСТЬ ДУХОВНОГО СВІТУ ОСОБИСТОСТІ

Природа так про все потурбувалася, що всюди ти знаходиш чому навчитися.

Леонардо да Вінчі

Людина як біосоціальна, моральна істота живе у реальному світі, повному протиріч і недосконалості. Сьогодні, на жаль, людство, що характеризується суто споживчим світоглядом та егоїстичними матеріальними мотиваційними цінностями, нещадно експлуатує природу та знищує її ресурси. Воно демонструє зневагу до духовного світу, яке втрачає своє пріоритетне значення, що неодмінно призводить до деструктивної діяльності людини у природному середовищі. Однак, у середині практично будь-якого конкретно-історичного устрою існують зерна «високої» моралі. А це – сукупність загальнолюдських установок на безкорисливе, справедливе і доброзичливе ставлення до всього живого. В цьому аспекті підвищується роль освіти у формуванні екологічної культури особистості. Отже, гармонійне поєднання виховання сучасної української молоді з національними культурними джерелами, науковими вітчизняними та світовими досягненнями, подолання розриву між культурною, духовною, науковою та освітньою сферами людини вимагають кардинальних змін та пошуку ефективних підходів підготовки майбутнього вчителя.

Надзвичайно важливим завданням в умовах екологічної дестабілізації є формування екологічного мислення та самосвідомості студентської молоді на ідеях національного відродження України як європейської держави. Варто зазначити, що не дивлячись на широке вивчення вищезазначеної проблеми різними науковими школами, все ж таки питання формування екологічної культури особистості вчителя недостатньо розроблене в педагогіці, психології. Тому дослідження проблеми формування екологічної культури, визначення чинників екологізації культурно-освітнього простору актуалізуються і набувають пріоритетності сьогодні.

Доцільно звернутися до думки Мальцевої І.А., яка зазначає що альтернатива екологічному імперативу і в світогляді, і в технології, відсутня, тому важливим завданням освіти є формування екологічної свідомості. Вчена підкреслює, що гостра потреба саме в екологічній освіті викликана життєвою необхідністю забезпечити можливість кожної особистості в розвитку свого світогляду, спираючись на духовні цінності суспільства. Тому освіта має містити гуманістичні ідеї та формувати новий тип культури, зорієнтований на екологізацію, дбайливе ставлення до природи [9, с. 177]. Людство, використовуючи здобутки науки та техніки, безглуздо починає підкоряти, змінювати, переробляти та знищувати природу. Раціоналізм і науковий емпіризм Нового часу возносить людину над природою, людський інтелект стає найвищою цінністю. На жаль, наука завжди несе випереджаючий характер перед мораллю, духовністю та загальнолюдськими цінностями особистості. А.В. Бугасць, О.А. Буднік, Д.О. Васюков, Г.П. Шевченко констатують, що неможливо подолати екологічну кризу лише технічними засобами, тому необхідне якісне переосмислення основ цивілізації шляхом перебудови екологічного мислення людей. Технічний розвиток є абсолютно необхідним, але його недостатньо: іншою повинна стати цивілізація, іншим духовний світ людини [7, с. 77-82]. Цей процес стимулюється розвитком так званої «глибокої екології», орієнтованої на вивчення і відновлення внутрішніх – біотичних, психологічних та соціальних зв'язків людини і навколишнього середовища. Ми на порозі нової культури – синтезу духовної свідомості й глобального наукового знання, наголошує М.М. Мойсеев.

І.В. Кляж, А.М. Львовичкіна, В.О. Скребець підкреслюють, що екологізація свідомості дає права кожній людині на здоров'я і плідне життя в гармонії з природою, на життя в екологічно чистому та

сприятливому середовищі. Психологія середовища неодмінно пов'язується з психологією екозбереження, тому що вони досліджують зв'язки людини з «несоціальним» середовищем.

Звичайно загострення глобальних проблем викликає необхідність звертатися до гуманістичних концепцій, оскільки значущість гуманістичних ідей стимулюється не лише моральними міркуваннями, а й стає основою виховання соціуму й усього людства, підкреслює Г.О. Балл.

Ми вважаємо доречним проаналізувати зазначені вище проблеми з погляду гуманістичних підходів як методологічного інструментарію в рішенні екологічних проблем освіти, які надають можливість вивчити Людину – учня, Людину – студента, Людину – вчителя, Людину – викладача та освітньо-культурний простір, в якому вони існують (Є.О. Адоньєв, В.П. Андрущенко, І.П. Аносов, І.Д. Бех, О.М. Білик, Д.І. Дубровський, В.Г. Кремень, Л.Д. Кривега, П.В. Матвієнко, Т.С. Троїцька та ін.) [6, с. 303].

В працях Н.М. Чернової та А.М. Белової зазначається, що екологічне мислення повинно стати невід'ємною складовою мислення кожної молодої людини. А розуміння цього має бути основою екологічної підготовки та професійної освіти майбутніх педагогів.

Треба зауважити, що формування екологічних компетенцій майбутніх фахівців в умовах збалансованого розвитку необхідно здійснювати упродовж усього часу навчання у вищому закладі на засадах інноваційних, інтегративних підходів. У базових програмах дисциплін для підготовки вчителів мають враховуватися шляхи гармонізації взаємовідносин у системі «природа-людина-суспільство». Без природи людина існувати не може, а вирішення екологічних конфліктів повинне розв'язуватися тільки шляхом гармонізації взаємовідносин людини з суспільством та природним середовищем. Слід зазначити, що екологічні суперечності мають специфічні психолого-педагогічні, соціальні фактори і стосується духовних, моральних, етичних, естетичних аспектів [14, с. 13-17].

Сучасне суспільство потребує активної участі підростаючого покоління у державотворчих, екологічних процесах, влиття нових знань, ідей, творчості та інновацій, які спроможна привнести лише нова еліта молоді. Як зазначає Сегеда Н.А., сьогодні вкрай важливим питанням освіти є створення психолого-педагогічних умов щодо розвитку мотиваційно-смыслового ставлення студентів до майбутньої педагогічної діяльності як до місії, до універсально-діяльнісного служіння розвитку духовності суспільства, формування відповідальності за власне професійне майбутнє та його наслідки, а також стимулювання майбутніх фахівців до професійної самореалізації [15, с. 1].

Освітній простір – це категорія філософії освіти, яка відображає особливості структуроутворення інтелектуального життя. Він характеризує суспільство збоку синтезу нового буття (культурного, духовного, наукового), або ноосфери, що приводить до нової соціальної, економічної, політичної, екологічної структури суспільства.

Т.С. Троїцька підкреслює, що сьогодні вкрай необхідним є з'ясування методології в системі педагогічної теорії і практики, визначення антропологізму як найбільш плюралістичного методологічного підходу сучасного людинознавства. Все це спонукає до осмислення існуючих протиріч як в світоглядному забезпеченні педагогічній дійсності, так і в сучасному соціокультурному просторі, та мотивує особистість до розвитку й формування в неї міжконфесійної, міжнаціональної толерантності [17, с.89].

В 1992 році в Ріо-де-Жанейро Україна підписала угоду «Порядок денний на XXI століття» і Конвенцію про охорону біологічного різноманіття. В декларації «Порядок денний на XXI століття» сформульовано основні принципи сталого розвитку: забезпечення економічного процвітання, екологічного балансу та соціального прогресу. Г. Дейл відстоював ідею у світогляді, мисленні і сприйманні оточуючого світу особистістю. Екологічне мислення сучасної людини повинне базуватися на основних принципах нової всесвітньої ідеології, які сформульовано в Хартії Землі (2000 р.). Сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби нинішніх поколінь і в той же час не ставить під загрозу можливості наступних людських поколінь задоволення своїх потреб. Основою сталого розвитку є паритетність відносин у тріаді людина – господарство – природа, що забезпечує перехід до такого способу взаємодії природи і суспільства, який характеризується як епоха ноосфери. Сталий розвиток (sustainable development) у самому загальному сенсі зазвичай визначається як процес змін, спрямований на укріплення потенціалу щодо задоволення потреб людини зараз без збитку та задоволення потреб у майбутньому. Цей термін прийнято міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку при ООН (Г.Х. Брундтланд) ще у 1987 р. в якості базового для нової загальної парадигми розвитку людства [3, с. 63-67].

Кабінет Міністрів України 17 жовтня 2007 р. ухвалив Концепцію стратегій національної екологічної політики України на період до 2020 р. За досвідом інших держав, проведення ефективної

політики невиснажливого розвитку в державі досить важко, навіть в умовах стабільної, процвітаючої економіки. Тим складнішою постає ця проблема в Україні, яка переживає кризу в усіх сферах та змушена одночасно вирішувати безліч проблем.

Коли духовні інституції держави знаходяться у процесі пошуку та не діють достатньо ефективно, основна відповідальність за навчання та виховання студентської молоді покладається саме на вищий навчальний заклад. Необхідно пам'ятати, що в майбутньому наша студентська молодь стане «ядром» української еліти. Саме тому, майбутнє суспільства залежатиме від того, наскільки духовною вона стане. Як зазначав Боришевський М.Й., духовність може мати не тільки релігійний, але й світський нерелігійний характер, бо в її основі лежать загальнолюдські поняття добра, краси, любові, справедливості, віри, надії, тощо, які притаманні всім людям планети, незалежно від їх релігійної, расової, соціальної, класової приналежності [2, с. 401-403]. Всьому українському народу вкрай необхідно звернутися до духовних джерел існування людини у світі. Г.П. Шевченко підкреслює, що нам слід черпати багатства у тих пластах культурної спадщини, що відродять прагнення людської душі до вічного, світлого, досконалого, до Істини, Добра, Краси і Природи.

Для нашої держави вкрай важливим є виховання в молодого покоління почуття любові та шанування своєї країни, національної гідності, патріотизму та відповідальності за її долю. Процес виховання, як важливий спосіб збереження національної ідентичності та самобутності, працює на майбутнє держави. Розвиток світової наукової думки в останній час спрямований на плюралізм підходів до аналізу розвитку людини та суспільства.

Джерела гуманістичних ідей, поглядів, роздумів учених, письменників, філософів, соціологів, культурологів, етнологів, педагогів, психологів сягають глибоко у давнину віків розвитку цивілізації, і сама ідея здійснювати навчально-виховний процес на гуманістичних принципах не нова, а пріоритетним є гуманізація та екологізація культурно-освітнього простору.

Л.Ю. Москальова підкреслює, що провідним принципом антропоцентричного під'їду є гуманізм, ідея якого виникла на основі язичницьких вчень давніх народів, містицизму, окультизму та здобула велике значення в європейському менталітеті епохи Відродження, а пізніше – у педагогічних і філософських системах [12, с. 241].

Слід згадати думку В. Вернадського, який зазначав, що людина здатна відтворювати рівновагу з природнім середовищем та власну залежність від Всесвіту. Він наголошує на заміні технократичної парадигми у мисленні, а марксистської у виховній галузі, – гуманістичною, особистісно орієнтованою. За цієї парадигми у центр Всесвіту ставиться людина гуманна, толерантна, відповідальна, яка здатна сприймати реальність не лише розумом, а й серцем [1, с. 10]. Основи гуманістичної виховної парадигми було одночасно започатковано і на Заході, і на Сході. Про це свідчать дослідження самоактуалізуючої особистості західних вчених – А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, В. Франкла, Е. Фрома.

Вивчаючи зміст професійних цінностей студентів ВНЗ, дослідники виявили низький рівень сформованості уявлень студентів про пріоритетні цінності педагогічної професії, їх надто узагальнений, схематичний зміст (Н.П. Максимчук, Р.П. Скульський). Зроблено висновок, що це є результатом спрямованості навчально-виховного процесу у ВНПЗ на формування учителя-предметника, транслятора основ наукових знань, що призводить до домінування спеціаліста над особистістю. Варто зазначити, що більша частина студентів орієнтується не на педагогічну професію, спеціальність вчителя, а на предметну спеціалізацію. В результаті суспільство отримує вчителя-предметника, який більш-менш успішно працює у рамках класно-урочної системи, але не володіє навчальним предметом як засобом формування особистості учня та не вміє впливати на процес духовного становлення дитини [10, с. 122].

Побудова системи професійної підготовки вчителя на предметно-методичній парадигмі ігнорує встановлені дослідниками орієнтації на стійкі особистісні властивості (І.В. Дубровіна, І.С. Кон, В.Г. Кузнецова, Н.П. Максимчук, В.С. Мухіна, В.І. Слободчиков, М.Х. Титма та ін.). Так, згідно періодизації розвитку в онтогенезі, розробленої В.І. Слободчиковим, вік від 17 до 21 р. визначається як початок ступені індивідуалізації. Цей період в духовному розвитку людини пов'язан із входженням до нового образу життя, прилученням до професії, становленням світогляду як системи переконань, головних ціннісних орієнтацій. І.С. Кон, розкриваючи психологію юнацького віку, відмічає, що в цей період дозрівають когнітивні та емоційно-особистісні передумови становлення світогляду юнака, що знаходить прояв у юнацькому «філософуванні». Разом з тим, визнаючи в якості головної мети навчання у ВНЗ розвиток особистості студента, не слід протиставляти це засвоєнню професійних знань та вмінь. Сутність проблеми є у гармонізації в педагогічній освіті науково-предметних та світоглядно-методологічних знань. Передбачається, що це дозволить майбутньому

педагогу більш повно реалізувати гуманітарну функцію освіти і ще на етапі навчання у ВНЗ придбати професійні цінності, від яких залежить вибір професійної позиції [10, с. 123].

У кожній ланці навчально-виховного процесу необхідно мати ясне уявлення про те, якими шляхами за рахунок процесу навчання здійснювати духовний розвиток особистості. Цей процес можна реалізувати за допомогою радикального перегляду цілей, принципів, змісту, методів і форм навчання, відмови від авторитарної педагогіки і перехід до гуманістичних цілей навчання.

Людина, як біосоціальна істота, не взаємодіє з природою та суспільством, якщо не дотримується норм, цінностей, традицій, правил, тобто вона не може повноцінно розвиватися поза культурою. М.Ф. Тарасенко в роботі «Природа. Технологія. Культура» зазначає, що екологічна культура є своєрідним світоглядом, або «образ світу». Екологічна культура – це не лише тип життєдіяльності людини, а й важливий компонент її конструктивних взаємовідносин з навколишнім середовищем, що визначає здоровий спосіб життя. Культура є системною ознакою антропологічного підходу, що дозволяє проаналізувати еволюцію взаємодії людини, природи, суспільства в історичному, соціальному, біологічному контексті [5, с. 24].

Людину слід розглядати як єдність тіла, розуму, душі і духу. Цілісна модель життя передбачає гармонійний розвиток усіх якостей та потреб людини – фізичних, інтелектуальних, вольових, емоційних [11, с. 48].

Сьогодні вчені розглядають інший підхід вивчення людини – природоцентристський, неоантропологічний. Цей напрямок пов'язаний з розвитком нової екологічної свідомості, принципи якої сформулював норвезький учений П. Несс. Дана концепція є протиставленням антропоцентричного підходу і розглядає людину як частину природи, а не володаря, та розглядає її екологію в контексті глобального екологічного процесу. У свою чергу Б. Коммонер сформував цей принцип як «все пов'язане з усім».

Інтерпретуючи результати, підкреслюємо, що така ситуація викликає проблеми і в навчальній ланці професійного педагогічного навчання. Це пов'язано, на нашу думку, також з відсутністю в нашій державі фахового відбору на професію вчителя, з причин чого, до педагогічних закладів часто потрапляють випадкові абітурієнти, які не хочуть та не можуть навчатися, а потім працювати в цій сфері.

Процес формування екологічного мислення іде скрізь світоуявлення та світосприйняття. Методологічна структура даного процесу повинна відповідати практичним завданням національного виховання сучасного ВНЗ. Екологічне мислення вимагає від викладача високого рівня професіоналізму, який свідомо через переконання сприймає екологічні світоглядні принципи, спирається на ціннісні природоохоронні орієнтири, духовно-моральні, етичні норми поведінки та естетичні ідеали свого часу.

Психолого-педагогічний досвід науковців переконливо показує, що знання закономірностей збалансованого розвитку, його принципів, способів оцінювання, прогнозування і шляхів збереження людства повинні бути «серцевиною» підготовки фахівців різних напрямів, зокрема й педагогів, психологів, екологів. Саме тому, у більшості програм з навчальних дисциплін освіта збалансованого розвитку як інтегрована галузь знання і система знань про економіку, психологію, політику та соціум має бути пріоритетною, домінантною, стверджує Ю. Скиба [16, с. 13-17].

Слід звернутися до праць В.П. Назарука, який визначив наступну послідовність формування компонентів екологічної культури: екологічна культура – екологічне світосприйняття – екологічна свідомість – екологічні переконання – екологічна самосвідомість – екологічне світорозуміння – екологічна діяльність – ідеал взаємовідносин людини з природою.

При організації навчально-виховного процесу доцільно виходити з того, що самі по собі особистісні, індивідуальні й функціонально-рольові особливості педагога служать лише передумовою формування особистості студентів. Реалізація педагогічних можливостей забезпечується лише суб'єкт-суб'єктними взаєминами, взаєминами значущості (референтності). Інакше трансляція індивідуальності педагога не відбувається, тобто особистість викладача не справлятиме вплив на особистість студента [4, с. 82-88].

Варто зазначити, що особливість педагогічної праці в університеті полягає в тому, що індивідуальні компетенції, досвід та спілкування кожного викладача дають ефективний результат лише за умови їх узгодженості з діями всього педагогічного колективу та спрямування на досягнення єдиної мети – формування гармонійної особистості зі сформованим екологічним мисленням. Настрій, громадська думка, емоційний тонус, рівень взаємовідносин у колективі визначаються його соціально-психологічним кліматом. Основною умовою зміцнення психічного, психологічного, соціального здоров'я майбутніх професіоналів є діалогічна взаємодія адміністрації ВНЗ, деканатів, кафедр,

працівників окремих служб університету, професорсько-викладацького складу зі студентами. Феномен соціально-психологічного клімату кафедри можна визначити як переважний відносно стійкий психічний стан (настрій) колективу, що відображає особливості його життєдіяльності. Як синонім даного поняття в психологічній літературі часто використовують поняття «морально-психологічний клімат», «соціально-психологічний клімат», «моральна атмосфера», «духовна атмосфера». Без сумніву, соціально-психологічний клімат в колективі є сприятливим тоді, коли він є «екологічно чистим», наголошує Л.М. Карамушка [8, с. 140-144].

Успішний викладач формує особистість успішного студента: взаємодія викладача зі студентами має будуватися на основі урахування їхніх позицій, бажань, а не вимушеності спілкування. В системах «викладач-студент» педагог репрезентує власну індивідуальність, реалізуючи потребу бути особистістю і, відповідно, формує індивідуальність успішного студента.

Критерії духовного світу суспільного життя – оцінки, цінності, переконання, ідеали, цілі, норми поведінки, орієнтири та інші регулятивні компоненти людської діяльності – завжди підпорядковані суспільним, соціальним, національним, історичним вимогам часу та простору епохи. Вони підпорядковані й тимчасовості нашого перебування у світі реальності. Зрозуміло, що при зміні соціальних формацій відбувається переоцінки критеріїв духовного життя [18, с. 358].

З метою визначення рівню розвитку екологічною культурою студентської молоді як професійної цінності їх духовного світу нами було проведено експериментальне дослідження. До участі у дослідженні було залучено 158 студента I, II, III та IV курсів Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Збір даних здійснювався за допомогою діагностичних методик: «Духовний потенціал особистості» (Помиткін Е.О.) [13, с. 117-125], «Методика дослідження ціннісних орієнтацій (МДЦО) в адаптації В.Семіченко».

Результати підтверджують, що для більшості студентів-майбутніх педагогів характерним є недостатній потенціал духовного розвитку (45,6% респондентів), середній рівень визначено у 30,4% досліджуваних, низький потенціал – у 17,7%, високий – лише у 6,3% студентів. Зазначені результати дають нам підстави говорити про тривожні дані, а саме, на жаль, рівень розвитку духовності особистості сучасних студентів є низьким. Сьогодні конче важливим є розробка та впровадження в навчально-виховний процес ВНЗ заходів щодо формування та розвитку більш високого рівня духовності майбутніх фахівців. Найгірші результати розвитку духовності особистості мають студенти-першокурсники (недостатній потенціал притаманний 80,4% респондентів). На жаль, екологічні цінності займають середнє положення (високий рівень виявлено лише у 10,1% респондентів).

Доцільно відмітити, що кожній людині властива індивідуальна, специфічна ієрархія особистісних цінностей, яка служить сполучною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом особистості, між буттям суспільним та індивідуальним. На кожній стадії особистісного розвитку вибір переважного механізму формування ціннісної системи визначається складним комплексом внутрішніх і зовнішніх факторів. Звертає на себе увагу той негативний факт, що цінності сучасного суспільства носять прагматичний характер. Набуває розповсюдження модель індивідуалістичної, утилітарної, прагматичної, егоїстичної свідомості [14, с. 27].

В умовах екологізації освітнього простору стає очевидною необхідність пошуку шляхів створення соціально-психологічних і педагогічних умов, здатних забезпечити процес адаптації студентів-першокурсників. В розумінні викладачем функціонування глибинних внутрішніх механізмів саморегуляції особистості полягають основи реалізації гуманістичних компонентів, що дозволяє подолати розрив «суб'єктно-об'єктних» стосунків у процесі «навчатися – навчитися». Саме тому, автори (консультанти психологічної служби університету) розробили комплексну програму адаптації першокурсників «Здоров'я – Мотивація – Професіонал». Система заходів програми реалізується за блоками: організаційне забезпечення програми; інформаційне забезпечення; соціально-психологічна підтримка та корекція дезадаптації; психолого-педагогічний, методичний супровід першокурсників; формування здорового способу життя. Програма успішно впроваджується в навчально-виховний процес університету і є суттєвим важелем творчої діяльності професорсько-викладацького колективу для реалізації концепції збалансованого розвитку особистості в університеті.

На підставі вищезазначеного ми можемо зробити наступні висновки:

1. Теоретичний та практичний аналіз проблем формування екологічної культури як професійної цінності духовного світу майбутнього педагога дає підстави говорити про необхідність акцентуації педагогічної діяльності на розвиток духовного потенціалу особистості. Це надає

можливість більш ґрунтовно зрозуміти мотиви екологічного просвітництва, визначити ціннісні життєві позиції, реалізуючи творчий потенціал як студентів, так і викладачів.

2. Значною характеристикою екологічної культури є те, що вона не утворюється стихійно. Вона виникає шляхом формування умов, які дозволяють розгорнутися її принципам в умовах екологізації культурно-освітнього простору.

3. Вирішення сучасних проблем глобальної екологічної кризи культурно-освітнього простору можливе тільки завдяки активній роботі освітян, які виступають двигуном оптимізації та гармонізації системи «природа-людина-суспільство».

Література

1. Баталіна А.Я. Цивілізаційно-антропологічний підхід як методологічний інструментарій в розв'язанні педагогічних проблем / Баталіна А.Я. // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. / [Редкол.: Т.І. Сущенко (відп. ред) та ін.]. – Київ – Запоріжжя. – Вип. 18. – 300 с. – С.10

2. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: [монографія] / М. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.

3. Вернік О.Л. Деякі питання психології екозбереження і сталого розвитку / Вернік О.Л. // Збірник наукових праць. Психологічні науки. Том 2. Випуск 7. – С. 63-67.

4. Галян О.І. Діалогічна парадигма міжособистісної педагогічної взаємодії / Галян О.І. // Психологія: Зб. наук. праць. – Вип. 1 (4). – К.: НПУ, 1999. – С. 82-88.

5. Добровольська Л.П. Екологічна культура як професійна цінність духовного світу майбутніх педагогів / Добровольська Л.П., Лобода О.В., Третякова І.С. // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – №1(10), 2013. – Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. – С.21-31.

6. Добровольська Л.П. Феномен психологічного клімату: від антропологічних принципів до андрагогічної емпірики / Л.П. Добровольська, І.С. Третякова. // Антропологічний вимір якості сучасної вищої освіти: проблеми методології, досвід, рецепції. [Монографія]. / [Авт. кол. за загальною редакцією І.П. Аносова, Т.С. Троїцької]. – Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2010. – 488 с. – С. 301-361 .

7. Екологізація економіки і перехід до сталого розвитку / [Буднік О.А., Васюков Д.О., Бугаєць А.В., Шалугін В.С.] // Екологічна безпека. – №4. – 2009 (8). – С. 77-82.

8. Карамушка Л.М. Психологія управління: [Навч. посіб.] / Карамушка Л.М. – К.: Міленіум, 2003. – 344 с.

9. Мальцева І.А. Екологічний імперетив в антропологічному вимірі // Освіта, наука і людина в ХХІ столітті: багатоаспектність антропологічного пізнання: [монографія] / [Авт.кол. за заг. ред. І.П. Аносова, Т.С. Троїцької]. – Сімферополь: Таврія, 2008. – 300 с. – С. 161-189.

10. Мартинюк О.Б. Сучасні підходи до проблеми ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя / Мартинюк О.Б. // Теорія і практика особистісно-орієнтованої освіти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / Київ-Запоріжжя: Просвіта, 2003.-122 с. – С.118-124.

11. Мистецтво життєтворчості особистості: [Наук.-метод. посібник]. У 2 ч. / [Ред рада: В.М. Доній (голова), Г.М. Нест (заст. голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та ін.]. – К., 1997. – Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. – 392 с.

12. Москальова Л.Ю. Основні тенденції щодо трактування сутності морального виховання майбутнього вчителя / Л.Ю. Москальова // Пост Методика [Гол. ред.. С.Ф. Клепко]. – 2006. – №7 (71) «Антропологізм в освіті: джерела, досягнення та перспективи». – С.240-245.

13. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: [Монографія]. / Е.О. Помиткін. – К.: Наш час, 2005. – 280 с.

14. Радул В.В., Дослідження особливостей самореалізації особистості: [Монографія] / Радул В.В., Краснощок І.П., Лебедик І.В. – К.: «Імекс-ЛТД», 2009. – 352 с.

15. Сегеда Н.А. Підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук за спец 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Н.А. Сегеда; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2002. – 21 с.

16. Скиба Ю. Дидактичні принципи підготовки майбутніх екологів до управлінської діяльності на засадах збалансованого розвитку / Скиба Ю. // Рідна школа № 3 (987) 2012. – С.13-17.

17. Троїцька Т.С. Методолого-освітній потенціал вітчизняної філософської антропології: до постановки проблеми використання в педагогічній теорії і практиці / Т.С. Троїцька // Пост Методика

[Гол. ред.. С.Ф. Клепко]. – 2006. – №7 (71) «Антропологізм в освіті: джерела, досягнення та перспективи». – С.88-93.

18. Цибенко Л.Б. Духовний світ особистості в умовах транзитивності суспільства // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред В.М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2012. Випуск 66(№11). – 736 с. – С.355-361.